

1939. AASTA PÕLLUMAJANDUSLOENDUSE MATERJALID EESTI KALANDUSE UURIMISE ALLIKANANA

Arved Luts

1939. aastal Eestis läbi viidud põllumajandusloenduse rikkalikust andmestikust on trükkis avaldatud ainult kõige üldisemad eelkookuvõtted /1/. Loenduse algmaterjalid säilitatakse Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis Tallinnas Riigi Statistika Keskbüroo fondis /2/. Paraku ei ole aga kõik materjalid alles, mistõttu detailseid üle-eestilisi üldistusi nende põhjal teha ei ole enam võimalik. Küll saab aga sooritada üksiküsimuste uuringuid ning koostada paikkondlikke ülevaateid nendest valdadest või maakondadest, kust andmestik on rohkem alles.

Üks teema, mida vaadeldava materjali alusel saab osaliselt käsitleda, on Eesti randlaste elatusalad, eriti kalastus. Rannarahvas on kõigil aegadel oma ülalpidamist saanud mitmeid majandusalasid samaaegselt või vaheldumisi harrastades. Vähese ja üldreeglina kehvapoolse põllumaa valdajana on ta maaharimise kõrval pidanud enamasti alati leidma muud tegevust äraelamiseks. Peamiseks abistajaks või hoopiski ainukeseks toitjaks on randlasele olnud meri. Põllumajandusloenduse materjalide alusel on võimalik kindlaks teha, milline oli tollal erinevate elatusalade vahetamine randlaste seas.

Loenduse käigus täideti pere-perelt andmeid kogudes mitu ankeeti: maaleht, talundileht, väikemajapidamiste leht, aiandusleht, kalandusleht ja masinriistade leht. Nende seas mahukaim ja keskseim oli talundileht 234 küsimusega, mis täideti igas majandis, millel oli vähemalt üks hektar põllumajanduslikult kasutatavat maad. Selle loenduslehe 201. ja 202. küsimuse vastustest saame teada, kas antud talund on selle pidajale olnud peaalpidamisallikaks ja kas selle kõrval tegeldi muude tööaladega, ning kui põllundus oli kõrvalalaks, siis mis oli peamine tegevus. Talundilehe 205. punkti all tuuakse andmed talundipidaja kodunt alaliselt eemal elavate laste kohta (vanus, haridus, elukoht maal või linnas, ühiskondlik seisund). See võimaldab saada mõningase ettekujutuse rannarahva tookordsest liikuvusest, sellest, kas ja kui paljud lapsed jätkavad oma vanemate tegevusalaja kui paljud on sunnitud (või soovivad) leida mujal ja muud tegevust.

Väiksemate kui ühe hektari suuruste maade valdajad kanti väikemajapidamislehtedele, kusjuures siingi märgiti ära tegevusala. Puuduvad aga teated majandi asukohast

(küla ja talu nimi). Need lehed täideti loendusjaoskonna kui terviku kohta. Üks jaoskond hõlmas aga kuni kümme küla.

Kõiki nimetatud andmeid analüüsides on võimalik saada küllalt hea ülevaade Eesti randlaste elatusalade vahetõrkedest 1930. aastate lõpul. Käesoleva kirjutise autor on püüdnud seda seni teha Lahemaa rannakülade osas /3/.

Põhiliseks allikaks kalanduse kohta on muidugi loendus käigus täidetud kalanduslehed Teadaolevalt pole neid seni teaduslikus kirjanduses analüüsitud, mis pärast olgu nende iseloomustamiseks siinkohal mõni sõna öeldud. Kalanduslehe küsimustiku koostas tookordne Kalanduskoja sekretär-eriteadlane A. Määr, oma aja kohta üks parimaid Eesti kalanduse tundjaid /4/. Ankeet sisaldab peale nõude märkida ära andmed majandi asukoha ja omaniku kohta veel 53 erinevat kalandusalast küsimust. Need rühmituvad järgmiselt: 1) üldküsimused (kalandus pea- või kõrvaltegevuseks, kui mitu inimest peres on tegevat kalastuse alal, sh. palgalistena, kas tegeldakse hülgepüügiga); 2) majapidamishooned ja -ruumid kalanduslikuks otstarbeks (püüniste ja kalaaidad, suitsutamishajud, ajutised elamud jm.); 3) ujuvabinõud kalanduslikuks otstarbeks (eristatakse aeru-, purje- ja mootorpaate, sump-laevu, sumbakaste jm., nõutakse paadimootori valmistajafirma ja võimsuse märkimist); 4) võrkpüünised; 5) tõmbepüünised (noodad); 6) õngpüünised; 7) tõkkepüünised (mõrrad); 8) muud küsimused (jäätagaravara olemasolu, püüniste konserveerimine, püügil käimine teistes randades). Püüniste puhul nõuti nende arvu kõrval ka mõtude äramärkimist. Loetelust näeme, et küsimustik oli õige mitmekülgne ja haaras kogu kalastusega seotud tehnilise baasi, lisaks ka selle majandusala osatähtsuse ja selles rakendatava tööjõu.

Kalanduslehed täideti ainult nendes peredes (majapidamistes), kes omasid kalapüüniseid või kalapaati (või ka nende osa) ja püüdsid kala müügi otstarbel /5/. Seega ei kajastu antud allikas kõik randades olnud kalapüügiriistad ega ka paadid. Paljud randlased, kelle peategevuseks oli muu töö, enamasti põlluharimine, tegelesid selle kõrval kalapüügiga ainult oma tarbeks. Nende kohta kalanduslehte ei täidetud, kuid püünised, tihti ka paat või selle osa oli neil ikkagi. Kalanduslehtedest saadavad andmed püüniste ja paatide arvu kohta annavad meile seega pildi kalastuses kui elatusalal (olgu see pea- või kõrvaltegevus) kasutatud tehnilistest vahenditest. Kui palju aga Eesti randades tollal üldse püüniseid ja kalapaate kasutati, me sellest allikast teada ei saa. Paatide osas on võimalik seda erinevust mõnel määral kindlaks teha, kui kõrvutame kalanduslehtedest saadud arvu piirivalves registreeritud paatide arvuga. Viimase hulka kuuluvad loomulikult kõik tookord rannas arvel olnud paadid /6/. Püüniseid seevastu kusa-gil mujal ei registreeritud.

Tuleb eeldada, et enamikus rannakülades siiski suu-

rem osa peredest püüdis kalu mõnel määral ka müügi tarvis ja läks niiviisi loenduse alla. Seda oletust aitab toetada asjaolu, et me leiame täidetud kalanduslehtedel küllalt palju peresid, kus püüniste loetelus on vaid mõnisada põhjaõnge või paar võrku ning tihti puudub paatki. Samal ajal on neis peredes loetud kalapüüki kõrvaltegevuseks, haruharva isegi peategevuseks. Tähendab, vähemalt ajuti nad müüvad oma püütud kalu. Vähesel määral püüdjate puhul olenes kahtlemata konkreetsest saagi suurusest ja n.ö. kala-aastast, kas neil oli midagi müügile anda või kulus kõik oma tarbeks. Loenduslehti ei täidetud mingite objektiivsete majanduslike näitajate või dokumentide järgi, vaid küsitletava väidete põhjal. See on olenes randleasest endast, kuidas ta oma kalapüüki hindas - oli see kõrvaltegevusala või rahuldab ainult oma tarbeid või oli koguni peasissetulekuallikas. See on rahvakultuuri uurimise seisukohalt iseendast väga oluline - saame teada inimese enda suhtumist oma töö tähtsusesse, seda, kuidas ta kalapüüki oma elus muude tegevuste seas hindab.

Kuigi juhtnõõrid loendajatele olid ühesugused, esineb siiski, nii mõnegi punkti täitmisel erinevaid arusaamisi. Nähtavasti polnud instrueerimised läbi viidud kõikjal küllaldase põhjalikkusega ja ühetaoliselt. Ka osa küsimusi on loenduslehel formuleeritud kaksipidi mõistetavalt. Näit. 14. - 16. küsimus nõuab sumbaga varustatud aeru-, purje- ja mootorpaatide äramärkimist, 17. punkt aga laevu ja paate eluskalahoiuks (sumbad). On tõenäoline, et 14. - 16. all toodud andmed võivad korduda 17. punktis, sest kõigi puhul on tegemist sumpadega. Pole ka kindel, et kõik loendajad mõistsid õigesti 19. punkti sisu (veolaevad, veo- ja tööpaadid). Siia võidi kergesti paigutada lihtsaid kaluripaate, mille koht on näiteks 11. (aerupaadid) või 12. (purjepaadid) punkti all, või siis näidati neid kahel pool. Ilmne viga on siin tehtud näiteks Kirbla valla puhul, kus kõik 29 perele kuulunud 28 paati on paigutatud 19. punkti alla 77%. Siin, Matsalu lahe sopis olid need kahtlemata tavalised aerude jõul liikuvad kalapaadid. Osalt oli nähtavasti tegemist isegi primitiivsete ühest puust õõnestatud venedega, mida vähesel määral on antud piirkonnas kasutatud kalapüügil meie päevini 78%. Peale selle tuleb suhtuda teatud reservatsiooniga ka aeru- ja purjepaatide vaherkorda. Randades oli toona veel küllalt palju n.ö. universaalseid paate, millel oli äravõetav mast ja mida soodsa tuule korral kasutati purjekana, tuulevaikuse ja vastutuule puhul aerupaadina. Olenes täiesti loendaja või teabeandja - paadiomaniku suvast, kuhu niisugune paat paigutati, kas aeru- või purjepaatide lahtrisse. Raskustele aeru- ja purjepaatide eristamisel on viidatud varasemategi statistikate koostamisel 79%. Küllap esineb mõne muugi punkti vastustes erinevaid sisusid (näit. rändpüügi puhul jm.), kuid kindlasti juba vähemal määral, sest need küsimused on formuleeritud küllaltki üheselt mõistetavalt. Tuleb ette midugi ka puudulikult vastatud küsimusi. On toodud näiteks mingi püüniseliigi

hulk peres, aga puuduvad mõõdud. Või siis on märgitud mootorpaadi olemasolu, kuid pole andmeid mootori võimsuse ega valmistajafirma kohta. Mõneti võib ehk arvestada ka teatud andmete varjamist küsitletavate poolt makside tõstmise kartusel. Tervikuna võttes on kalandusleht siiski rikkalikku materjali sisaldav allikas, mille järgi võib saada tõelähedase pildi randlaste kalastusvahendeist, kalurite arvust ja kalastuse osatähtsusest.

Nii nagu 1939. a. põllumajandusloenduse materjalid üldse pole ka kalanduslehed säilinud kõigist piirkondadest, kus neid täideti. Toome siinjuures täieliku loetelu säilinud kalanduslehtedest maakondade ja valdade kaupa.

Läänemaa

Asuküla	36	Noarootsi	45
Haapsalu linn	35	Oru	20
Karuse	44	Ridala	92
Kirbla	29	Riguldi	61
Lihula	43	Varbla	34
Martna	79	Vormsi	107
		Kokku Läänemaal	625

Hiiumaa

Emmaste	35	Kärdla linn	19
Kõrgessaare	133	Pühalepa	148
Käina	105		
		Kokku Hiiumaal	440
		Kokku Läänemaa maakonnas	1065

Saaremaa

Kihelkonna	265	Mustjala	198
Kuressaare	79	Pihtla	26
Kuressaare linn	24	Põide	62
Laimjala	58	Salme	174
Leisi	108	Torgu	209
Lümanda	190	Valjala	78
Muhu	252		
		Kokku Saaremaal ja Muhus	1723

Ruhnu 44

Kokku Saaremaa maakonnas 1767

Kokku mere-
rannikul 2832

Petserimaa

Järvesuu	29	Saatse	22
Kalda	264	Senno	71
Mäe	74		
		Kokku Petserimaa maakonnas	460

Võrumaa

Räpina 32

Kokku Pihkva
järve rannikul 492

Kasaritsa 6

Võru linn 1

Kokku Võrumaa
maakonnas 39

Valgamaa

Põdrala 1

Taheva 5

Kokku Valgamaa
maakonnas 6

Kokku väiksematel
sisevetel 13

Kokku sisevetel 505

Kokku kalandus-
lehti 3337

Näeme, et esindatud on Lääne-Eesti saared ja Läänemaa rannik, samuti Kagu-Eesti. Välja jäävad kahjuks niisugused tähtsad kalapüügipiirkonnad nagu Pärnu rannik, Harjumaa ja üldse kogu põhjarannik, samuti Peipsi ja Võrtsjärve ümbrus.

Saamaks ettekujutust, mida võib käsitletava ajaloallika analüüs näidata, võtame vaatluse alla ühe paremini säilinud rühma - Saaremaal täidetud kalanduslehtede mõned andmed. Käsitletavat on hinnanud kalapüüki oma majapidamises kas pea- või kõrvaltegevuseks. Rõhuval enamusel on see märgitud kõrvaltegevusalaks. Kalandusleht ei võimalda aga kindlaks teha, mis sel juhul oli peategevuseks või kas ja millised tegevusalad esinesid kalastuse kõrval, kui see oli peasissetulekuallikaks. Kahtlemata kombineerus kalastus enamikul juhtudest põlluharimisega. Täpsema vastuse neile küsimustele saaksime talundilehti analüüsides.

Kalanduslehtede andmeil tegeles Saaremaal ja Muhus 1939. aastal kalandusega kokku 1723 rannaperet /10/. Neist 249-le oli kalapüük peasissetulekuallikaks ja 1474 majapidamises tegeldi sellega muu kõrval. Seega vaid 14,5 % küsitletuist tunnistas kalastuse oma peamiseks, paljudel juhtudel ainukeseks sissetulekuallikaks. (Niimetame neid tinglikult elukutselisteks kaluriteks.) Näeme siin endiselt püsivat vana Lääne-Eestile iseloomuliku traditsiooni, et ka randlased tegelevad esmajoonel maaharimisega. Viimast on hiljuti põhjendanud oma põhjalikus uurimuses perioodi kohta kuni 19. sajandi alguseni K. Lippus /11/. Siiski ilmneb väike tendents elukutseliste osatähtsuse tõusule. Kümme aastat enne seda, 1929. a. põllumajandusloenduse järgi oli nende osa pisut väiksem - 13,96 % /12/.

Kõige rohkem oli elukutselisi Mustjala vallas - 38. Järignes Torgu vald 31 ning edasi Kihelkonna 29, Salme 28, Kuressaare ja Valjala mõlemad 27 elukutselise kaluriga. Kui me aga vaatleme elukutseliste osatähtsust kalastajate üldarvus, siis reastuvad vallad teisiti: esikohale tõuseb Valjala 34,6 protsendiga, järgnevad Kuressaare vald 34,2 %, Mustjala 19,2 % ja Salme 16,1 %. Valjala kui suhteliselt parema põllumaaga piirkonna puhul võib tegemist olla teravamaga piiritleusega põlluharijate ja kalastajate vahel. Kalastusega tegelesid rohkem väikemaomanikud ja neile oli see tööala peamiseks. Mustjalas ja Salmes aga olid ühed soodsamad kalastuspiirkonnad Saaremaal: esimeses kilu- ja teises angerjapäük andis märkimisväärset tulu ning põhjustas seepärast elukutseliste kalurite suurema osatähtsuse. Kuressaare vallas mõjusid aga linna läheduse tõttu paremad turustamisvõimalused. Valdade omast tunduvalt kõrgem on elukutseliste osatähtsus Kuressaare linnas (24 kalastajast 10 ehk 41,7 %). Siingi on peapõhjus ilmselt turustamisvõimalustes.

Suuremateks kaluriküladeks osutusid loenduse andmeil Atla Lümända vallas, kus fikseeriti kokku 73 kalastajat (4 elukutselist ja 69 kõrvalkutselist), Panga Mustjala vallas (39), Hindu (35), Kaunispe (34) ja Salme (30) Salme vallas, Vaigu (31), Undva (31) ja Kõruse (30) Kihelkonna vallas. Muhus oli kalurikülased rohkem kui teistes valdades (39), kuid üheski polnud kalastajaid eriti palju. Suurim oli Lõetsa 27 kalastajaperega. Võllas oli 16, Koguvas 15 kalurit. Tänapäeva Saaremaa ühes tähtsaimas kalastuskeskuses Nasvas pandi tollal kirja 27 kalastajaperet. Väärrib märkimist, et tublisti üle poole (16) oli seal juba tollal peresid, kellele kalastus andis peasissetuleku. Elukutseliste kalurite osatähtsusega paistsid veel silma Pammana Leisi v. (18-st 10) ja Tagaranna Mustjala v. (16-st 11). Teistes külades oli elukutselisi juba alla poole kalastajate üldarvust.

Kui palju oli neis külades, kus kalapüüki esines, kalastusega mittetegelevaid peresid ja mis nende elatusalaks oli, kalastuslehtede kaudu teada ei saa. See selguks vaid kõigi talundilehtede analüüsis. Kalanduslehed võivad meile seevastu anda ettekujutuse kalurite tehnilisest varustatusest. Toome selle kohta Saaremaalt mõningaid näiteid. Vaatleme esmalt kalapaatide olemasolu ja liigilist koosseisu.

Kalastusega seotud veesõidukeid oli kirja pandud kokku 1846 (vt. tabel 1). Kõige enam oli neid Muhus (313) kui ühe pikima rannajoonega vallas; kus oli ka palju kalastajaid (252 peret). Kihelkonna vallas oli küll kõige rohkem kaluriperesid (265), kuid paate oli vähem kui Muhus - 281. Kõige vähem paate (36) oli Pihtla vallas, kus ka kalastajaid polnud palju (26). Võrreldes kaluriperede arvu paatide hulga ilmneb, et veesõidukitega olid nad paikkonniti küllaltki erinevalt varustatud. Laimjala vallas tuli 1,55 paati pere kohta (ehk

Tabel 1

Kalapaadid Saaremaal
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Aeru- paadid	Purje- paadid	Mootor- paadid	Muud paadid*	Kokku
Kihelkonna	159	30	61	31	281
Kuressaare	23	10	19	48	100
Kuressaare linn	16	1	12	8	37
Laimjala	45	12	32	1	90
Leisi	54	5	30	1	90
Lümanda	99	41	6	2	148
Muhu	154	24	125	10	313
Mustjala	91	20	69	21	201
Pihtla	18	7	11	0	36
Pöide	42	17	19	1	79
Salme	73	47	34	7	161
Torgu	90	50	47	35	222
Valjala	47	22	18	1	88
Kokku	911	286	483	166	1846

0,64 peret ühele paadile), Kuressaare linnas 1,54 (0,65), Kuressaare ja Pöide valdades 1,27 (0,79) (vt. tabel 2).

Tabel 2

Saaremaa kaluriperede varustus paatidega
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Paate pere kohta	Peresid paadi kohta
Kihelkonna	1,06	0,94
Kuressaare	1,27	0,79
Kuressaare linn	1,54	0,65
Laimjala	1,55	0,64
Leisi	0,83	1,20
Lümanda	0,78	1,28
Muhu	1,24	0,81
Mustjala	1,02	0,99
Pihtla	1,38	0,72
Pöide	1,27	0,78
Salme	0,93	1,08
Torgu	1,06	0,94
Valjala	1,13	0,89
Saaremaal keskmiselt	1,07	0,93

* Selles veerus esitatakse kalanduslehe 17. ja 19. punkti all kirja pandud paadid ja laevad, mille puhul nende liikumisviis pole märgitud.

Samal ajal kolmes vallas ei tulnud keskmiselt ühte paati pere kohta: Lümända 0,78, Leisi 0,83, Salme 0,93. Paate tuli rohkem ette seal, kus kalapüük oli intensiivsem ja tuluandvam (Kuressaare, Mustjala, Torgu), kuid paljudel juhtudel ka seal, kus kalastuse osatähtsus oli küll väiksem, aga samal ajal arenenum põllumajandus kindlustas suurema jõukuse, mis võimaldas rohkem veesõidukeid muretseda (Laimjala, Põide, Muhu). Saaremaal tuli keskmiselt 1,07 kalapaati perele ehk 0,93 peret paadi kohta. See on tunduvalt parem näitaja kui samal ajal naabersaarel Hiiumaal - 1,12 peret paadi kohta /13/. Eks siin ole tagapõhjaks Saaremaa üldiselt suurem jõukus ja ka intensiivsem ning tulukam kalapüük.

Tuleb veel märkida, et paatidega varustatus oli Saaremaal eelneva 10 aasta jooksul tublisti paranenud 1928. aastal tuli ühele paadile isegi 1,6 peret /14/, s.o. isegi iga kolme pere kohta ei tulnud kahte paati.

Eelpooltoodud keskmiste näitajate taga kohtame tegelikkuses väga mitmekesist pilti. Kõigepealt tuleb öelda, et küllaltki suurel osal kaluriperedest puudus paat. Kalanduslehtede andmeil oli niisuguseid Saaremaal kokku 278 ehk 16,1 % kalastusega müügi otstarbel tegutsevatest kaluriperedest (vt. tabel 3).

Tabel 3

Paadita kaluripered Saaremaal
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Kaluripered		
	Üldarv	Paadita perede	
		arv	%
Kihelkonna	265	46	17,4
Kuressaare	79	7	8,9
Kuressaare linn	24	2	8,3
Laimjala	58	2	3,4
Leisi	108	22	20,4
Lümända	190	39	20,5
Muhu	252	28	11,1
Mustjala	198	22	11,1
Pihtla	26	2	7,7
Põide	62	6	9,7
Salme	174	45	25,9
Torgu	209	46	22,0
Valjala	78	11	14,1
Kokku	1723	278	-
Keskmiselt			16,1

Kuna püügiotsess nõudis peaaegu kõigi püüniste puhul mitme kaluri samaaegset koostööd, siis paljudel juhtudel korraldati püüdjaskonnad nii, et ühele perele kuu-

luva paadiga käisid merel mitmed kalurid igaüks oma püünistega. Paadiomanik sai teistelt teatud tasu (tihti nn. varikalad, mis võrkudest paadipõhja varisesid) või siis alalisemate püüdjaskondade puhul muretseti paat kordamööda - vana paadi sõidukõlbmatuks muutudes ostis või lasi valmistada uue paadi järgmine paatkonna liige. Eriti palju paadita rannaperesid oli Sõrves. Samal ajal näeme, et üsna paljudel juhtudel oli intensiivsema ja mitmekesisema püügiga tegelevatel kaluripereidel mitu paati, vahel harva isegi 4 - 5. Viimastel juhtudel oli enamasti tegemist peredega, kus kalapüügi kõrval tegeldi ka kala kokkuostmise ja turustamisega. Keskmisel kaluriperel oli harilikult üks sõudepaat ja kaugemal merel käimise tarvis purje- või mootorpaat või selle osa.

Liigiliselt jagunevad kalapaadid Saaremaal järgmiselt (vt. tabel 1): 911 aeru-, 286 purje- ja 483 mootorpaati. 166 paadi puhul pole andmeid nende liikumisviisi kohta. Võib ainult oletada, et enamus neist olid aerupaadid. Protsentuaalselt jagunevad esimesed kolm arvu (kokku 1680) omavahel: aerupaadid 54,2, purjekad 17,0, mootorpaadid 28,8. Torkab silma küllalt suur mootorpaatide osakaal, mis ületab mitmeti tolaeagse üleestilise keskmise - 17,7 % /15/. Eriti palju oli mootorpaate Muhus - 125, mis ületab peaaegu kahekordselt teisel kohal oleva Mustjala mootorpaatide arvu (69). Suurt osa mootorpaate kasutati Muhus, eriti Koguva külas Matsalu lahele rändpüügile sõitudeks ja kalade müümiseks teistes randades. Nende mootoritega käivitati isegi rehepeksumasinaid /16/. 1930. aastail hakati bottengarnidega intensiivselt rändpüügil käima Sõrve rannikul, mis omakorda tingis tugevamate transpordipaatide vajaduse.

Kalapaatide koosseisu struktuuris oligi kõige olulisemaks muutuseks eelneva 10 aasta jooksul mootorpaatide arvu ja osatähtsuse järsk suurenemine. 1929. a. põllumajandusloenduse järgi oli Saaremaal ja Muhus vaid 47 mootorpaati ja need moodustasid 6,6 % kalapaatidest /17/. Purjepaatide arv langes samal ajal 382-lt 286-le, kuid nende osakaal oluliselt ei vähenenud (1929. a. oli see 19 %) aerupaatide tunduva vähenemise tõttu (1943-lt 911-le).

1930. aastail esines randlastel üsna tihti paatide ühisomandit. Selleks on kaks põhjust. Esiteks püügitehniliselt oli otstarbekas ja vajalik paljude püüniste puhul mitme kaluri ühistöö. Näiteks räime- ja kiluvõrkudega püüdmisel, samuti noodavedamisel jm. Samal ajal piisas neile aga ühest suuremast paadist, mis seepärast tihti ka ühiselt muretseti. Teine põhjus maksab eriti mootorpaatide puhul - paadi hankimine käis mootori kalli hinna tõttu ühele perele majanduslikult üle jõu. Enim kohtamegi mootorpaadi ühisomandit - pisut alla poole kõigest kalanduslehtedel fikseeritud seda liiki veesõidukitest (45,1 %). Piirkonniti on aga täheleandavad väga suured erinevused. Kui Muhus oli ühepere omandiks 84,8 % mootorpaatidest, Salmes 82,4, Kuressaa-

re linnas 75, siis Mustjalas vaid 18,8 % ehk 13 päati 69-st. Vähe oli neid ka Leisis - 10 30-st (33,3%). Põhjusti võib siin arvata mitmeid. Muhulaste jõukuseastmele seoses põllunduse osatähtsusega ja intensiivse angerjapüügiga eespool juba vihjasime. Võimalik, et seesama bottengarnidega püük tõi ka salmelastele nii palju tulukust, et mootorpaate suudeti enamasti ühe pere peale muretseda. Mustjala randlastel seevastu polnud viljakat põllumaad ega ka suuremat raha sisse toovat kalastust. Angerjas neis vetes teatavasti oluliselt ei liigu. Samal ajal oli kalastus randlastele eluliselt vajalik (peamiselt kilu- ja räimepüük). Selle efektiivsemaks muutmise eesmärgil muretseti siis ühiselt mootorpaate.

Ühised mootorpaadid osteti tavaliselt 2 - 3 pere peale. Harvem esineb neli omanikku, üksikjuhtudel ka 5. Purje- ja aerupaatidegi puhul tuleb ette ühisomandit, kuigi tunduvalt harvem. Tõenäoliselt on sel juhul tegemist kehvimate randlastega, kellele ka nende odavamate veesõidukite üksinda muretsemine käis üle jõu. Oma osa oli siin ka otstarbekusel - räime- ja kiluvõrgul käisid enamasti niikuinii mitme pere esindajad ühes paadis koos.

Vaadeldava ajajärgu kalureile oli jõukohane osta ainult väga väikese võimsusega mootoreid. 83,3 % kirja pandud mootoreist olid võimsusega alla 5 hj. 10 ja enam hj oli vaid 15 mootoril. Neist võimsaimad, üks 24 ja teine 16 hj olid Kuressaare linna kalurite omandiks.

Valdavalt olid kalapaatidel Eesti oma tehaste mootorid, kuna need olid küllalt töökindlad, käepärast osta ja mis peasi, kodumaise paadimootori ostmiseks anti laenu. Esikohal oli Pärnu tehaste - R. Strycki ja M. Seileri toodang (394 mootorit 429-st). Enamasti oli Seileri mootoreid kohtadel rohkem kui Strycki omi, kuid kolmes vallas - Muhu, Mustjala ja Leisi oli Strycki firma ülekaalukalt valitsev (Muhus näit. 73 Strycki, 21 Seileri, 4 Wikströmi, 3 Baltika, 2 Fordi, 1 Solo, 1 Scandia, 2 muud välismaa mootorit). Külade kaupa on pilt tihti palju ühtlasem. Eks mootorite ostmisel mõjus naabrite eeskuju ja võibolla ka firma esindaja reklaam kohtadel. Kes korra tuntuks sai, selle mootoreid ka esmajoones osteti.

Kalapaatide analüüsi lõpetuseks olgu veel öeldud, et sama ajastu, 1939. aasta (või 1940. a. alguse) kohta on avaldatud teistsuguseid arve Saaremaa kalapaatide kohta. Need on suuremad kui kalanduslehtedelt kokkuarvatu: 1470 aeru-, 669 purje- ja 524 mootorpaati, kokku 2663 kalapaati /18/ (vrld. tabel 1). Nimetatud arvud on saadud teistest allikatest, kus registreeriti ilmselt kõik randades tarvitusel olevad kalapaadid. Kalanduslehtedes, nagu öeldud, on kirjas vaid need pered, kes püüdsid kala müügi otstarbel. Peale selle oli randades kahtlemata suurel hulgal oma tarbeks kalastajaid. Ka neil olid paljudel juhtudel, kui mitte öelda enamasti, oma paadid. Kuna nende kalapüük oli vähema tähtsusega, siis kalleid mootorpaate enamasti ei muretsetud,

küll aga oli neil tavaliselt ikka aerupaat või ka purjekas. Sellest tulenebki eriti suur vahe aerupaatide arvus. Ja küllap olid kalanduslehtedes 17. ja 19. punkti all toodud paadid, mille liikumisviisi seal märgitud pole, selles statistikas oma kohale pandud. Nagu öeldud, oletame neist enamuse aerupaatideks. Et H. Tõnissoo avaldatud andmed ei tugine kalanduslehtedele, näitab see, et detailarvud on toodud randade, mitte külade kaupa. Kalanduslehtedel olid andmed lokaliseeritud talude ja külade järgi. Nähtavasti on see autor oma arvud saanud piirivalves registreeritud paatide nimekirjadest.

Kalanduslehtedest saame ülevaate kaluriperede püügiriistadest ja selle kaudu iga piirkonna kalastuse eripärast. Käesolevas kirjutises vaatleme, kus ja kuivõrd olid 1939. aastal Saaremaal levinud tolle aja kohta moodsaimad angerjapüügi suurmõrrad bottengarnid. 1929. a. põllumajandusloenduse kalandusmaterjalides bottengarne Saaremaal veel ei nimetata /19/. Esimesed katsetused selle püünisega toimusid Eestis 1929. ja 1930. aastal ühe Eesti vetes angerjaid kokku ostva Saksa sumpilaeva kapteni algatusel ja Vormsi kalaekspordööri Anders Wikströmi eestvõttel. Rootsist toodud bottengarnidega tegid esimesed tegelikud püügid Muhu saare Koguva küla kalurid Mihkel Aer, August ja Jaan Schmuul /20/. Peagi selgus, et bottengarnid õigustavad end rändangerja püügil eriti Sõrve meres. Nende arv hakkas kiiresti kasvama. 1934. aastal oli Sõrve rannikul juba üle 20 bottengarni /21/. Kalurite mälestuste järgi oli 1935. aastal Saaremaa ja Muhu vetesse sisse pandud ca 380 bottengarni, 1939. a. ligikaudu 400 /22/. Millised arvud saame analüüsides 1939. a. kalanduslehti? Selgub, et neid suurpüüniseid leidis tollal Saaremaal peaaegu kõikjal. Need puudusid ainult Leisi ja Mustjala vallas. Toome siinjuures bottengarnide arvu Saaremaal valdade kaupa:

Kihelkonna	7	Mustjala	0
Kuressaare	23	Pihtla	14
Kuressaare linn	20	Põide	25
Lainjala	17	Salme	31
Leisi	0	Torgu	111
Lümanda	3	Valjala	42
Muhu	50		
		Kokku Saare-	
		maal	343

Näeme, et põhiosa bottengarnidest koondus Muhusse ja Sõrve poolsaarele ning üldse Saaremaa idapoolsele rannikule, mille lähedalt käib läbi rändangerja tee. Pärinad püügikohad olid Sõrve poolsaare Liivi lahe poolses rannavees, kuhu püügihooajal panid enamuse oma suurmõrdadest sisse ka Muhu kalurid.

Bottengarne oli mitmes erinevas suuruses. Püünise eesosas asuva pealt lahtise võrkkasti kõrgus kõikus kalanduslehtede andmeil tavaliselt 3 - 9 m vahel, üksikjuhtudel on märgitud ühelt poolt 2 meetrit, teiselt

poolt ka 13 ja 16 meetrit. Tiiva ehk vesiaia pikkus ulatus enamasti 80 - 170 meetrini, kuid oli ka lühemaid (60 m) ja pikemaid (600 m ja üle sellegi). Püünise suuruselt olenes selle ostuhind. Noil aastail kõikus see 1000 - 1500 krooni piires /23/. Niisugune summa oli muidugi üsna suur randlaste majanduslikku kandejõudu arvestades. Võiks oletada, et sel põhjusel muretseti ka neid kalleid püüniseid ühisomandiks analoogselt mootorpaatidega. Kalanduslehtede andmed seda mõtet aga ei kinnita. Valdav osa bottengarne oli ühe pere omandiks. Ainult Laimjala vallas olid umbes pooled neist ühiselt ostetud kolme või nelja pere peale. Mujal oli üksikuid kahele või kolmele perele kuuluvaid bottengarne. Tusti külast on üks erandlik teade isegi 1/10 bottengarni omanise kohta /24/. Seevastu 39 juhul on kuulunud ühele perele rohkem kui üks suurpüünis. Suurim kirjapandud kogus on 10 bottengarni, mille omanikuks oli Jaan Schmuul Koguvas /25/, üks esimesi selle püüniseliigi evitajaid Eestis. Üldse oli Schmuulide suguvõsa tähtsal kohal bottengarnidega kalastamisel. Muhi 50 bottengarnist kuulus 26 Schmuulide erinevatele peredele. Lisaks oli veel kaheksa püünist Kuressaares ja Orissaares elavatel Schmuulidel. Seega 1/10 Saaremaal teada olevaist bottengarnidest kuulus Schmuulidele.

Bottengarnid olid küll kallid, aga nende ostmiseks võidi saada laenu ja vähegi korraliku saagi korral tasusid nad end võrdlemisi ruttu. Bottengarni päevaseks rekordsaagiks on 1937. aastal märgitud Sõrves ca 500 kg, väärtuse poolest umbes 1000 krooni /26/. Angerjas, mida edukalt realiseeriti kalaekspordööri kaudu välis- turul, moodustas Saaremaa kalastuses väärtuse poolest esikoha, andes sellest 46,5 %. Algul odavamate angerja väikemõrdadega püütud kalast saadud raha võimaldas hiljem ka bottengarne hankida. Seepärast oligi võimalik neid püüniseid paljudel kaluriperedel iseseisvalt omandada.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 1939. a. põllumajandusloenduse käigus täidetud kalanduslehed on väärtuslikuks allikaks 1930. aastate lõpuperioodi Eesti kalurkonna koosseisu ja eriti tema püügitehnilise varustatuse väljaselgitamisel. Kui neile juurde lisada veel talundilehtedelt pärinevad andmed, võime saada üsna üksikasjaliku pildi randlastele nii iseloomulikust segamajandusest, kus tihedalt põimusid esmajoones maaharimine ja kalastus, kuid kombineerusid ka teiste elatusaladega, nagu meresõit, kalakaubandus, käsitöö jm.

Riigi Statistika Keskbüroo

--

KALANDUSLEHT

Põllumajandusloendus
1939. a.

--

Täidetakse iga majapidamise kohta, milline omab kalapüüniseid või kalapaadi ja püüab kala müügi otsustarbel.

Väljavõtte põllumajandusloenduse seadusest
(RT 1938, 97, 835).

§ 4. Kõik asutised, ettevõtted, organisatsioonid ja isikud, kelle majapidamised kuuluvad loendamisele, on kohustatud andma loendusküsimustikus nõutavaid andmeid. Üksikmajapidamise kohta saadud andmed on salajased ja ei kuulu avaldamisele.

Väljavõtte Riigi Statistika Keskbüroo seadusest
(SK 1938, I, 4, 5).

§ 4. Kõik asutised ja isikud, kelle kaastegevusel Riigi Statistika Keskbüroo statistilisi andmeid kogub, töötleb või avaldab, on kohustatud neid andmeid käsitleda salajasteks. Samuti ei või andmeid nõuda ega kasutada maksustamise otstarbeks.

Kalanduslehe järjekorra nr.
Vald, linn.
Loendusjaoskond.
Majapidaja perekonna- ja eesnimi.
Majapidamise aadress.

I. Üldküsimused

1. Kas kalandus on majapidaja pea- või kõrvaltöökäsitajaks (sissetulekuallikaks).
2. Mitu inimest majapidamises on tavaliselt tegevad kalanduse alal:
 - a) majapidaja perekonnaliikmed
 - b) palgalised.
3. Kas tegeldakse ka hülgepüügiga (ja, ei).

II. Majapidamishooned ja -ruumid kalanduslikuks OTSTARBEKS

Hoonete ja ruumide arv: Arv

4. Püüniste hoiuks
5. Kalahoiuks (keldrid, jahutusruum jne.)

6. Kalasuitsutamiseks
neis ahjusid
7. Kalasoolamiseks
8. Kalakuivatamiseks
neis ahjusid
9. Ajutiseks elamiseks püügikohtades
10. Suitsutamisahjud väljaspool hooneid

III. Ujuvabinõud kalanduslikuks otstarbeks

Kalapüügiks:

	Arv	Mootori firma	HJ
11. Aerupaadid sumbata		x	x
12. Purjepaadid		x	x
13. Mootorpaadid			
14. Aerupaadid sumbaga		x	x
15. Purjepaadid sumbaga		x	x
16. Mootorpaadid sumbaga			

Eluskalahoiuks (sumbad):

17. Laevad ja paadid			
18. Kastid (pandurid)		x	x

Muud ujuvabinõud:

19. Veolaevad, veo- ja tööpaadid.

IV. Võrkpüünised

	Arv	Pikkus m	Kõrgus m
20. Räimevõrgud			
21. Kiluvõrgud			
22. Muud väikekalavõrgud (viidika, rääbise, särje, kiisa jne.)			
23. Abar (3x võrk)			
24. Mutt (võrk)			
25. Siiavõrgud			
26. Lõhevõrgud			
27. Kohavõrgud			
28. Latikavõrgud			
29. Lestavõrgud			
30. Ahvenavõrgud			

31. Muud suurkalavõrgud
(säina, vimma, haugi jne.).

V. Tõmbepüünised

	Arv	Tiiva kõrgus m	Ring- mõõt m
32. Lestanoot			
33. Kale			
34. Järvemutt			
35. Kään			
36. Muud noodad			

VI. Õngpüünised

	Arv
37. Unnad	
38. Ridaõnged (põhjaõnged, mailid jne. - konksude arv)	
39. Muud õngpüünised	

VII. Tõkkepüünised

	Arv	I-se võru kõrgus m	Vesiaed ühes karjaaiaga kõrgus m	ühes pikkus m
40. Räämemõrd				
41. Lõhemõrd				
42. Tindimõrd				
43. Siiamõrd				
44. Kohamõrd				
45. Angerjamõrd (harilik)				
46. Angerja sügavveemõrd (bottengarn)		x		
47. Silmutorbiik (laast)		x	x	x
48. Silmumõrd (vits)		x	x	x
49. Muud mõrrad (haugi, latika, särje, ahvena jne.)				

VIII. Muud küsimused

51. Kas on jäätavara kalade hoiuks (ja, ei).
52. Kas püüniseid konservitakse ja millisel viisil
(pargitakse, tõrvatakse, värvitakse, suitsutakse
jne.).
53. Kas käiakse kala püüdma ka väljaspool oma püügi-
randa (-kohta), nimelt kus ja mis kuul.
Kalandusleht täidetud " " 1939. a.
Teadete andja (alkiri)
Loendaja (alkiri)

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Eelkokkuvõtteid 1939. a. põllumajandusloenduse andmeist. - Tln., 1939.
2. ORKA f. 1831. - Riigi Statistika Keskbüroo.
3. Luts A. Kalastus Lahemaa randlaste elatusalana 1920. - 1930. aastail // Lahemaa Uurimused. - Tln., 1985. - II. - Lk. 51 - 63.
4. Jaska E. Kalandusloendus // Eesti Kalandus. - 1939. - Lk. 160.
5. Põllumajandusloenduse juhis. - Tln., 1939. - Lk. 42.
6. Vt.: Tõnissoo H. Eesti kalapaadid: Arvuline ülevaade / Kalanduskoja väljaanne. - Tln., 1940. - 7. See ülevaade tugineb nähtavasti piirivalve andmetele, kuigi autor oma andmete allikat ei nimeta.
7. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4050, l. 1 - 29.
8. Vt. autori pildistused 1971. a. Eesti Rahva Muuseumi fotokogus: Fk 1634 : 48 - 54 Lihula.
9. Kind P. Üks aasta merekalanduse statistikat Eestis // Laevandus ja Kalaasjandus. - 1929. - Lk. 109.
10. Olgu siinjuures tähendatud, et Saaremaa pole päris tervikuna loendusmaterjalidega kaetud. Puuduvad kalanduslehed LÜmanda valla loodeosa küladest. Need pole ilmselt säilinud, sest vaevalt on usutav, et sealsete poolsaarte elanikel poleks üldse kalastust elatusalana esinenud, nii et kalanduslehti polnud vaja seal täita. Kui me seda arvesse võtame, siis näeme, et kümne aasta jooksul kalastajate arv Saaremaal oluliselt ei muutunud, ehk ainult pisut vähenes: 1929. aastal registreeriti neid seal 1805 peret. Vt.: Suurvärav A. Saaremaa kalandusest // Kalandus. - 1934. - Lk. 381. Kahjuks pole 1929. aasta kalanduslehtede originaalid üldse säilinud, mistõttu saame selle aastaga võrdlusi teha ainult nende andmete alusel, mida neile lehtedele tuginedes esitab tookordne Saaremaa kalanduskonsulent A. Suurvärav äsjanimetatud artiklis.
11. Липпус К.Э. Прибрежные крестьяне Эстляндии в период феодализма: Автореф. дисс. ... ист. наук. - Таллин, 1988. - С. 13, 21.
12. Andmed selle protsendi arvutamiseks on saadud teostest: Eesti arvudes 1920 - 1930. - Tln., 1931. - Lk. 126.
13. Luts A. Mustjala kalurid ja kalapaadid 1930-ndail aastail // Kingissepa rajoonis. - Tln., 1985. - Lk. 98.
14. Kind P. Op. cit. - Lk. 109.
15. Oras K., Sammet J. Lahekäärust ookeaniavarustele. - Tln., 1982. - Lk. 70 (tabel 4 järgi arvu-
tatud).

16. Schmuul R. Üldisest kalanduslikust tegevusest Saare- ja Muhumaal // Eesti kalanduse minevikust. - Stockholm, /1985/-II. - Lk. 128.
17. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 411.
18. Tõnissoo H. Op. cit. - Tab. 1. Osalt esitatakse neid arve artiklis: Sammet J. Kalandus // Kingissepa rajoonis / ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni väljaanne. - Tln., 1985. - Lk. 86.
19. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 410.
20. Laevandus ja Kalaasjandus 1930, lk. 215; Kalandus 1936, lk. 224; Schmuul R. Rändangerjate püük sügavveemõrdadega - bottengarnidega // Eesti kalanduse minevikust. - Stockholm, /1985/-II. - Lk. 133 - 134.
21. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 13.
22. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 135.
23. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 139.
24. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4058, l. 199.
25. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4058, l. 175.
26. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 139.